

Maarif Islahından Medeniyet İnşasına: İsmail Gaspıralı ve Ziya Gökalp

From Education Reform to Building Civilization: İsmail Gaspıralı and Ziya Gökalp

Halis Adnan Arslantaş¹

ÖZET

İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Türk düşünce sisteminin mümtaz simalarındandır. İsmail Bey Gaspıralı 19. yüzyılın sonunda resmi Ruslaştırma politikasına cevap olarak Tatar ve Azerbaycan Türkçülüğünün doğmasında etkili olan “Dilde, fikirde, işte birlik” ruhunun mimarıdır. Ancak “Dilde, fikirde, işte birlik” ruhunu sadece Rusya’da yaşayan Müslüman Türklerin Dilde, fikirde, işte birliği olarak görmek bu ruha sadece bir yönüyle bakmak anlamına gelir. Çünkü bu ruh, bir yandan Rusya’da yaşayan bütün Türklerinin birliğini diğer yandan da tüm Türklerinin dinî, kültürel, dilsel birliğiyle İslam dünyasının güçlenmesi isteğinin dışı vurumundan başka bir şey değildir. Gaspıralı gibi Ziya Gökalp te bir milleti millet yapan temel değerleri sosyoloji biliminin verileriyle tanımlayıp dizgeleştirmiş ve buradan milli bir Türk düşünce yapısı ortaya çıkarmıştır. Sosyolojide araştırmalar vasıflama ile başlar; açıklama ile biter. Bu başlama ve bitiş süreci ya doğrudan ya da dolayısıyla gözlemlerle gerçekleşir. Dolayısıyla gözlemin konusu geçmişle ilgili bir vasıflamadır. Bir şeyi görmeyen onu görenlerden öğrenir. Örneğin, etnografi incelemelerini bürolarında yürütmek isteyenler seyyahların gezi notlarından yararlanırlar ki bu gerçek anlamda tarihle ilgili değildir; olsa olsa günün olaylarını vasıflamaya yarayan doğrudan doğruya bir gözlem sayılır. Dolayısıyla gözlemler söz, şahit, kaynak ve belgelere bırakılır. Başkalarının yazdığı, gördüğü olgular bilinir. Bu süreçte gerçeğe iki aşamada ulaşırlar. Biri bu tanık, kaynak ve belgeleri arayıp bulmakla, ötekisi de bu belgeleri değerlendirmeklerdir. Bu ise belgeleri toplamak ve doğruluklarını tartışmak demektir. Dolayısıyla gözlemler elde edilen bilgiler çarpıtılmadan, ön yargılardan uzak gerçekleştirilen tarafsız ve objektif bir çalışma ile ortaya konulmak zorundadır. Bu nedenle bu araştırmada dolayısıyla gözlem kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İsmail Gaspıralı, Ziya Gökalp, medeniyet, eğitim

ABSTRACT

İsmail Gaspıralı and Ziya Gökalp are the two distinguished figures of Turkish intellectual life. İsmail Gaspıralı coined the phrase “Unity in language, mind and action” and the spirit which was influential in emergence of Tatar and Azerbaijan Turkism in response to formal Russianization policy. However, considering “Unity in language, mind and action” spirit only for the unity of Muslim Turks living in Russia means looking only one aspect of this spirit. Since this spirit is not just for the unity of all Turks living in Russia but for the expression of the will towards Islamic World to strengthen by all Turks’ religious, cultural and linguistic unity. Ziya Gökalp, like Gaspıralı, has systematized the basic values which form society by identifying with of sociology science the data. He also formed a national Turkish mentality. The research in sociology began with qualification; ends with explanation. The beginning and ending of this process takes place either direct or indirect observation. Thereby, the topic of the observation is a qualification of the past. The person who does not see something learns it from the ones who has seen it. For instance, the ones who want to conduct ethnographic investigations in their offices need to make use of the travel notes of travellers. This is not related to the data in real terms, however it can be considered as a direct observation which aims to qualify today’s events. Accordingly, the word in observation is given to witnesses, sources and documents. The facts written and seen by the others are known. In this process, the truth is attained in two phases. First one is to search and find these witnesses, sources and documents; the second one is to evaluate these documents. This means to collect the documents and discuss the accuracy.

¹ Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü, haarslantas@gmail.com

Consequently, the data obtained by observation has to be presented without being distorted, unbiased, an objectively. For this reason, in this research an indirect observation has been used.

Key Words: *İsmail Gaspıralı, Ziya Gökalp, civilization, education*

Tarihinin çeşitli devirlerinde buhranlı dönemler yaşayan Türk milleti, akılcı ve basiretli mücadelelerle yaşadığı buhranlardan başarıyla çıkmıştır. Türk milleti günümüz dünyasında da karşı karşıya bulunduğu karmaşık ve çetin meselelerle yine aynı şekilde akılcı ve basiretli bir tutumla mücadele etme ve çözüm yolları bulma imkânına sahiptir. Bu çetin dönemde Gökalp (Dağdaş 2006:86) gibi İsmail Gaspıralı'nın da düşünceleri artık daha iyi anlaşılmaktadır.

Gaspıralı ve Gökalp'in fikirleri temelde varlık, bilgi ve değer idraki üzerine kurulmuş bir medeniyet tezahürüdür. Çünkü medeniyet, geniş anlamda ele alındığında, bir toplumun düşünce, duygu, ahlak, edebiyat, sanat, siyaset, fen bilimleri ve teknik gibi, maddi ve manevi alanda aynı yönü, aynı hızı ve aynı duyarlılığı izah eden bir gerçekleşmesi olarak tanımlamak mümkündür. Bu gerçekleşme biçiminin tarihi süreç içindeki tezahürleri, o toplumun varlık, değer ve hakikat idrakinin olduğu gibi, aynı zamanda kendi ben idrakinin de somut göstergeleri olarak ortaya çıkar. Doğrusu, bir medeniyetin temel dinamiklerini onun yaslandığı varlık tasavvuru, bilgi ve değer idraki oluşturur. Bu gün yaşayan medeniyetler arasındaki farklılıklar da nihai anlamda, bu medeniyetlerin varlık, bilgi ve değer idraklerindeki farklılıklardan kaynaklanır (Koç 2012: 436).

Gaspıralı ve Gökalp'in fikirleri Türk toplumunun varlık, bilgi ve değer anlayışına dayanmaktadır. Her ikisinin düşünce dünyasının gerçekleşme biçiminde onların fikri boyutlarını ifade eden dil, davranış boyutlarını ifade eden tefekkür ve iyi olanı yapmayı önceleyen iş boyutları olgu-değer ayrımı olmayan mükemmel bir birliktelik oluşturmuştur. Gaspıralı ve Gökalp'in fikirleri tüm Türk halkları için ilke ve idealler bütünü olarak var olmuş, kişisel yaşamları da onların ne kadar ilke ve ideal insanı olduklarını göstermiştir. Nitekim 8 Mart 1851 yılında Bahçesaray yakınlarındaki Avcıköy'de dünyaya gelen İsmail Bey'in annesi Kırım'da soylu bir ailesinin kızı olan Fatma Sultan Hanım, babası ise Kırım'ın sahil kesiminde yer alan Gaspıra köyünde doğmuş olan Mustafa Ağa'dır (Kolcu 1999:5).

Gaspıralı, fikirleri, emelleri son derece ulvi, özel hayatı ise gösterişten uzak ve sade olan bir şahsiyettir (Seydahmet, 1996: 16). 23 Mart 1876'da Diyarbakır'da doğan ve fikirleriyle Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin düşünce temellerinin harcının oluşmasına katkısı olan Ziya Gökalp ise *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* ile *Türkçülüğün Esasları* ve *Türk Töresi* adlı eserleri başta olmak üzere, kitap ve makaleleriyle Gaspıralı gibi bir kutup yıldızı olmayı başarmış ve yoksulluk içinde vefat etmiştir (Birinci, 1988: 174).

Gaspıralı ve Gökalp 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Türk dünyasında yaşayan insanların kimlik bilincine ulaşmalarında oldukça etkili olan isimlerdir (Akçalı, 2003: 9). Özellikle Gaspıralı'nın milli fikirleri sadece Kırım etkilememiş (Seydahmet, 1996: 52) ılımlı, tamamlayıcı ve pratikliği nedeniyle Bulgaristan (Turan, 2003:158) ve Rusya Türkleri arasında

hissedildiği kadar Türkiye, Mısır ve hatta Hindistan Müslümanları arasında da etkili olmuştur (Lazzerini, 1995:52).

Gaspıralı ve Gökalp'in ilke ve ideallerinde Türkçe konuşan insanların tamamı tek bir Türk halkıdır. Türkler yalnız ve küçük birimler değildir. Bunu onlara idrak ettirmek gerekmektedir. Türkler sadece bu idrak sayesinde kazanacakları manevi güçle ortak problemlere ortak çözümler bulabileceklerdir (Baykara, 2003:208-209). Örneğin Rusya, Türk halkları arasında bağlantılar ne kadar zayıf ve güçsüz olursa, kendisi için o kadar iyi ve faydalı olacağı farkındadır (Osmanova, 2003:111). Nitekim Rus hükümeti XX. Asrın ikinci yarısında emri altındaki sınır kolonilerini idari ve coğrafi bölümlenmeyle tam bir düzene oturtmuştur. Gayri-Rus halkların siyasi-sosyal düzenini değiştirme, kendisine uygun bir biçime sokma ve onların ferdi ve milli kimliklerini ortadan kaldırma hedef olarak ortaya konmuş ve bunların uygulanması çok katı bir kontrolle gerçekleştirilmiştir (Mektep, 2003:145).

Gaspıralı ve Gökalp, ideal ve ilkelerini hayata geçirme yollarından bir tanesi olarak belki de en önemlisi olarak eğitimi görmüşler, ilke ve ideallerini eğitim üzerinden hayata geçirmeye çalışmışlardır. Onlara göre, coğrafyaların farklılığına rağmen bir birlik oluşturmanın yolu eğitimden geçmektedir. Yine onlara göre eğitim, varlık ve değer idrakiyle bireysel olduğu kadar varlık bilinciyle de tam bir toplumsal var oluşun adıdır. Bu nedenle hayatın her alanında bir biriyle tutarlı bir yaşam politikası meydana getirmek gerekmektedir. Bunun için de bu idealin gerçekleştirilebileceği bir okula ihtiyaç vardır. Onlara göre okul, yaşam politikasının ortaya konulacağı, ilke ve ideallerin içerim uzantılarının düşünce, değer ve davranış biçimi olarak somutlaşacağı yerdir. Bu bakış açısının sonucu olarak Gaspıralı'da *cedidcilik*, Gökalp'te maarif reformu, Türk dünyasının siyasi merhalelerinin bir neticesi olmuştur. Gaspıralı'yı Özellikle böyle düşünmeye iten birçok nedenden söz edilebilir. Örneğin Ortodoks misyoner Nikolay İlminskiy'in Türk boyları arasında Kiril harfleriyle yazılmış ayrı ayrı mahalli dilleri empoze etmesi ve Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin o coğrafyada Türkler üzerinde uygulanması (Mektep, 2003:145) ayrıca Rus Çarlığının Türkistan'da lehine hizmet edecek ufak kabile edebi lisanlarını vücuda getirmeye çalışması, eğer, 1883 ile 1914 yılları arasındaki dönemi göz önünde tutarsak, o sıralarda dünyadaki Türk yazı dillerinin sayısı çok azdır (Kocaoğlu, 2003: 51) yine İlminskiy'in 27 Haziran 1891'de devlet adamlarına yazdığı mektupta ancak her kabilenin şivesinin işlenmesiyle bunların milliyet ve din itibarıyla birleşmelerinin, Tatar ve Müslüman olmalarının önüne geçilebileceğinden bahsetmesi, yani Müslüman Türk kavimlerinin Ruslara yaklaşımları ve Hristiyan olmaları için öncelikle her kavmin konuşma dilinin edebi dil haline getirilmesi ve birbirlerinden kelime almalarına izin verilmemesi gerektiğini ısrarla anlatması ve Rusçanın gün geçtikçe halk arasında daha çok kullanılmaya başlaması (Yüksel, 2003:28) bu cereyanın umumileşmesi ve kökleşmesi dil birliğinin ve neticede milli birliğin temelinden yıkılması ve Ruslaşmaya doğru yol açılması, Kırım'daki Türk asillerine karşı uygulanan mülayim politikaların değiştirilmesi, ülkenin en güzel beldelerinin özellikle güney sahillerinin Çariçe ya da Çarların gözdelerine, Rus subaylarına ve bazı saygın kişilere tahsis edilmesi, din adamlarına verilen yetkilerin oldukça kısıtlanması, vakıf idarelerine el konulması, milli ve İslami eğitim-kültür müesseselerinin birer birer kapatılması, Türk halkının cehalet ve taassubun perdesi altında uyutulması, milli tarihinin ve parlak geçmişinin öğretilmesinden mahrum bırakılması gibi nedenleri de etkin

nedenler arasında sayabiliriz. Gaspıralı, kendisini harekete geçiren bu türden nedenlere karşı dik durmuş, Ortodoks kilisesinin müdahalelerine izin vermemiş, müftü gibi din adamlarının belirlenmesi işini bizzat kendisi yapmıştır (Bozkurt, 2003:38).

Gaspıralı, ortak sorunlara ortak çözümler bulabilmek için Osmanlı ve Rusya Müslümanları arasındaki aydınlarla hiçbir şekilde irtibatını kesmemiş, sık sık İstanbul'a gelmiş ulema ve devlet ricali ile görüşmüş, Türklüğün kalkınması için siyasi, iktisadi ve kültürel alanlarda her gelişimi desteklemiştir. Örneğin Şemsettin Sami, Mehmet Emin, Ahmet Mithat, Necip Asım beyler gibi devrin aydınlarıyla daima temasta bulunmuştur (Temizyürek, 2003: 71-80). Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Ali Hüseyinzade, Mehmet Emin Resülzade'nin Türklerin dil ve kültür birliği için gösterdikleri faaliyetleri heyecanla desteklemiştir. Aydınların ve gençlerin faaliyet merkezi olan Türk Derneği, Kırım Talebe Cemiyeti, Türk Ocağı, Rusyalı İslam Talebe Cemiyeti gibi cemiyetler, Mizan, Türk Yurdu, Halka Doğru, Türk Sözü gibi dergiler Gaspıralı'nın ilgisini çekmiş ve sempatisini kazanmıştır. Zira bu cemiyet ve dergiler Türk dili ve kültür birliği için faaliyet göstermişlerdir (Yüksel, 2003:36).

Türk halkları birbirinden farklı siyasi ve sosyal dönemlerden geçmiştir. Komşu ülkelerle ilişkiler yabancı dillerden etkilenmeyi de beraberinde getirmiş, bu da dilin değişmesine neden olmuştur. Ortak alfabe ve dilin kardeş Türk halklarının birbirleriyle yakınlaşmasına, manevi ve medeni miraslarını ortak kullanmalarına ve geliştirmelerine etkisi küçümsenemez (Mektep, 2003:149). Bu nedenle Gaspıralı ve Gökalp, Millet kavramının unsurlarından bir tanesi olan dil birliğinin o dili konuşan insanların yaşadıkları bölgeye ve konuştukları lehçelere bakılmaksızın bütün hepsini tek bir millet sıfatıyla sembolize ettiğinin gayet iyi farkındadır. Bu farkındalıkla onların çabaları Türk birliği fikrini de gün geçtikçe kuvvetlendirmiştir. Örneğin, Gaspıralı'ya göre ismi olmayanın özü de yok gibidir. Rusya Müslümanları cins itibarıyla kimlerdir? Yani isimleri nedir? Tatar denmesi, Başkırd denmesi, Kırgız denmesi, Kaşgari denmesi, Şirvanlıdır denmesi, Karabağlı, Kırımli denmesi Rus ulemasınca geliştirilmiş bir isimlendirmelerdir. Oysaki bu anılan isimler Türkoğlu Türk'tür. Yirmi milyonu yirmi isimle anmak yerine bazı isimleri çıkarıp, Kazan Türkleri, Kırım ve Kafkas Türkleri, İran, Anadolu, Sibirya, Kaşgar, Mavraunehir, Hokand Türkleri denmelidir ve bu adet haline getirilmelidir (Bozkurt, 2003:38-45).

Gaspıralı ve Gökalp'in "Maarifin Islahı" ile ilgili düşüncelerini oluşturan gerekçeler ve çözüm önerileri ölümlerinin üzerinden yıllar geçse de aynı tazelik ve güncelliğini korumuştur. Ancak bu konu Türk aydınları arasında büyük bir kabul görse de kesin ve sürekli bir başarı sağlanamamıştır.

Türk dilini, eğitimini (Seydahmet, 1996:16) kısaca, Türk milletini düşünmek ve araştırmak İsmail Gaspıralı ve Ziya Gökalp için ayrı bir öneme sahiptir. Bu önem her iki düşünür için de "Dilde, Fikirde ve İşte Birlik" şeklinde Gaspıralı tarafından çıkarılan ve sonuna kadar misyonuna sadık kalınan (Lazzerini, 1995: 52) ve Gaspıralı'nın Osmanlı devletiyle ilişkisini başlatan ve hemen her sayısında Osmanlı'dan söz eden, adını Şinasi'nin (1826-1871) İstanbul'da neşretmiş olduğu Tercüman-ı Ahval'inden alan (Emirhanov, 2005:73) Tercüman gazetesinin (Türkoğlu, 2003:61) başlığının altında çok güzel bir cümle ile formüle edilmiştir. Bu formül milleti yeniden birleştirme yolunda gazeteciliğin ne kadar önemli bir faktör

olduğunu göstermesi açısından da önemlidir (Gökalp 2007: 45). Aynı önem, Gökalp'in Genç Kalemler ve Yeni Mecmuada yer alması (Celkan, 1990:7) ve Türkçülükteki ilkesi “dilde, düşüncede ve işte birlik” olan tercümanın Kuzey Türklerinin anladığı kadar Doğu Türklerinin de anlayabileceği bir dilde yazıldığını dile getirmesi ve bütün Türkler'in aynı dilde birleşebileceğine bu gazeteyi canlı bir kanıt olarak göstermesini (Gökalp, 2004: 7) burada dile getirebiliriz.

Gökalp'in Tercüman gazetesinin özellikle İstanbul, Bakü ve Kazan gibi üç önemli kültür merkezinde XIX. yüzyılın ikinci yarısıyla XX. yüzyıl başlarında okuyucu kitlesi bulmuş olması (Kocaoğlu, 2003: 50) Tercüman gazetesinin ve gazeteciliğin önemini bir kez daha ortaya koymuştur. Ayrıca Tercümanın tek bir sayısını okuyan bir Türk, bu suretle Türk dünyasının her tarafını dolaşmış gibi olmuş, her tarafın dertlerini, hayırlı milli teşebbüslerini öğrenmiş ve neticede bütün Türklük hakkında bilgi ve inancını kuvvetlendirebilmiştir. Ancak bu bilgi ve inancın kuvvetlendirilmesi siyasal bir birlik fikrini o zaman için içermemektedir. Gaspıralı'ya göre bunu başaracak olanlar daha sonra gelenlerdir yani gelecek nesillerdir. Şimdilik yapılması gereken şey, manevi birliği başarmak, dilleri birleştirmektir (Yüksel, 2003: 32-33). Gaspıralı'nın Türklerin dilde, fikirde ve işte birliği şiarı, siyasi bir program veya harekettten ziyade böyle bir birliğin “sosyo-kültürel yapısını hazırlayabilmek” çalışmasıdır.

Bir milletin medeniyet inşası için dil ve eğitimin kaçınılmaz bir öneme sahip olduğunun farkında olan İsmail Gaspıralı, dilde birliğin gerçekleştirilmesi için kullanılmakta olan Türk Lehçelerindeki kelimelerin Osmanlı Türkçesinin en gelişmiş şekli olan İstanbul şivesine uyarlanmasını, mümkün mertebede gayri milli dil ve kuralların Türkçeden arındırılmasını ve okuma-yazma bilenlerin anlamadığı Arapça ve Farsça tabirlerin Türk dilinden tasfiyesini önermiştir. Burada Gaspıralı'nın dile getirmeye çalıştığı şey, toplumun kendi sosyal yapısı ve gerçekliğiyle uyumlu ve sade bir dil kullanımını önermektir. Bu nedenle Türk dilinin birinci ıslahçısı Ali Şir Nevai ise, ikincisi hiç şüphesiz Gaspıralıdır (Bozkurt 2003:41). Aynı öneri, Ziya Gökalp'te edebiyatın ülkelerin kendi sosyal yapılarına uygun hale getirilmesiyle millileşebileceğini ve sadece bu şekilde ondan bir fayda sağlanabileceğini savunmak şeklinde kendisini göstermektedir. Kısaca fert ya da cemaatlerin bir araya gelmesi değil, toplumları oluşturan her türlü müessesenin birbirine uyumlu şekilde var olması ve fonksiyonlarını icra etmesidir. Bu durum bütün fertlerin veya büyük çoğunluğun aynı fikirde olması, aynı istikamette hareket etmesi ya da tepeden bir güçle dikte edilecek bir “birlik” durumu değildir. En küçük toplum biriminden en büyüğüne kadar hepsinin ortak müşavere ve karar alma platformlarına sahip olmaları, bunun organlarını oluşturmaları ve bunları müesseseleştirmeleridir (Göçgün, 2003: 212). Böyle olduğu takdirde, farklı fikir ve tavırlar bozgunculuğa değil, olsa olsa görüş zenginliğine yol açabilmektedir. Bu şekilde teşkilatlanmış birim ve organizmalar ona göre toplumların modernleşmelerinin (zamana cevap verebilmelerinin) asli unsurlarındandır. Modernleşme (zamana cevap verebilmek) yahut terakki yaşanan çağda var olmanın asli şartıdır (Kırımlı 2003:20). Bu şartı gerçekleştirmek için sahte eğitimden kaçılmalı sosyal gerçekliğe ve kültüre dönüş sağlanmalıdır. Gerek Gaspıralı gerekse de Gökalp'te maarif konusunda yapılması gerekli olan şey böyle bir reform düşüncesine sahiptir. Çünkü onlar Maarif konusunda yapılacak reform hareketleri

sayesinde Türk kültürünün oluşturduğu bir medeniyet inşası tezi ileri sürmüşlerdir. Bu sunumla her iki düşünürün medeniyet inşası tezlerindeki ortak yönler belirlenmiş ve böylece dil, fikir ve eylem birlikteliğinin bir medeniyet kurma tezini formüle edişi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Gökalp'in Osmanlı içerisinde yaşayan Türk aydınlarını Gaspıralı'nın Rusya'da başlattığı harekete katılmaya davet etmesi bu ortak tavır alış isteğinin önemli bir göstergesidir (Saray, 1993: 54).

Gaspıralı ve Gökalp'in inşasını düşündükleri medeniyetin ilk hareket noktası ortak bir dil oluşturabilecek olan Osmanlı Türkçesini hareket noktası olarak seçmektir. Çünkü Osmanlı Türkçesi birçok Arapça ve Farsça kelime ve terkip içermiş olsa da, Türk lehçeleri içerisinde en gelişmiş ve edebi mirasa sahip olan lehçedir. Gaspıralı'ya göre sade ve günlük yaşamdaki Osmanlı lehçesini kullanmak demek çok geniş kitlelere ulaşabilmek demektir. Bu ulaşma sürecinde kısa ve basit tümceler kullanılmalı, dil öyle yalınlaşmalı ki İstanbul'daki hamallar ve balıkçılardan, Doğu Türkistan'daki çobanlar ve deve sürücülerine dek her Türk bu dili anlamalıdır. Kısaca, Türk dili Arapça, Farsça ve Rusça kelimelerden arındırılmalı ve bu kelimelerin yerlerine Türkçeleri getirilmelidir. Bunun yolu da eğitimden geçmektedir. Çünkü son "Türk Dili Konuşan Ülkelerin Devlet Başkanları Zirve Toplantısı"nda konuşma dilinin Rusça yapılmış olması bu gerekliliğin açık bir göstergesidir (Bozkurt, 2003:45).

Gaspıralı ve Gökalp Türk milletinin gelişmesinin en önemli yolunun eğitimden geçtiği konusunda ortak bir fikre sahiptir. Eğitim dilinin Türkçe olması gerektiği konusunda da yukarıda dile getirilen toplantının sonucunu çok daha önceden görebildikleri için tavizkar değillerdir. Ayrıca onlara göre mevcut zaman içinde geri kalmışlığın bir başka nedeni de var olan eğitim kurumlarının öğrencilerine mevcut zamanın bilgi ve donanımını vermekten daha çok ağırlıklı olarak dini eğitim vermeleridir. Medreselerde bırakın müspet ilimleri, sosyoloji, antropoloji, felsefe gibi bir milletin ufkunun genişlemesi için zaruri olan sosyal bilimler, hatta coğrafya ve tarih bile okutulmamaktadır (Polat, 2003: 82). Oysaki modern (mevcut zamanın) bilgi ve donanımının elde edilmesi için örneğin Gaspıralı'ya göre din eğitiminin yanında Türk dili ve grameri, matematik, tarih, biyoloji, coğrafya psikoloji, fizik, kimya ve yabancı diller (Özellikle Rusça ve Fransızca) gibi konularında eğitim programlarına katılmalıdır. Eğitim anlayışı konusunda, Gaspıralı ve Gökalp'in her ikisi de ortak düşüncelere sahipse de Gaspıralı Gökalp'ten daha çok çaba sahibidir. Bahçesaray'da başlattığı "Usul-i Cedid" (yeni metot) hareketi okulları ve bu okulların Çarlık Rusya'sındaki etkileriyle Gaspıralı bu durumunu ortaya koymuştur (Akçalı, 2003:7-8).

Osmanlı devlet'indeki eğitim ve fikir hareketlerinin etkisiyle (Karpas, 2005: 122) XIX. asrın sonlarında başta Kırım, İdil-Ural ve Azerbaycan olmak üzere zamanla Türkistan'ın bütün bölgelerinde eski usul mektep ve medreseler yerine eğitimde yapılacak bir reform yani müspet bilimler ile milli kültürü geliştirme düşüncesi yayılmaya başlamıştır. Bu fikirleri savunanlara "Cedidciler" adı verilmiştir. Türk dünyasındaki teknoloji ve bilimdeki geri kalmışlığa bir başkaldırı olarak ortaya çıkan Usul-i Cedid hareketinin temsilcisi ve uygulayıcısı Gaspıralı'dır. O'na göre Müslümanların içinde bulunduğu geri kalmışlıktan kurtulabilmesi, ancak, eğitim alanında yapılacak reform ile mümkündür. Bu da yeni bir eğitim sisteminin inşası ile gerçekleşebilecektir. Söz konusu reform başlangıçta eğitim tarihimizde

okuma yazma öğretiminde yeni bir metodun adını ifade eden Usul-i Cedid daha sonra eğitim ve öğretimde yeni bir sistemin adı olmuştur (Temizyürek, 2003:74). Bu sistem aracılığıyla can buldurulmaya çalışılan milli fikirlerin hayat bulması, milli edebi dilin yaygınlaşması, milli kültürün yeni baştan inşa edilmesi, yüzde beşlere düşen okuma yazma oranının kısa sürede arttırılması, nüfus sayımlarında ciddiye bile alınmayan hanımlara erkeklerle eşitlik sağlanarak eğitim hakkının verilmesi (ki bu Gökalp'in de eğitim reformu fikrinin oluşmasındaki ana motiflerden bir tanesidir Celkan 1990:123-124) çok önemli bir hamledir Bu hamle Üçüncü Bütün-Rusya Müslümanları Kongresi'nde Türk bölgeleri için Gaspıralı'nın savunduğu ortak edebi Türkçe'nin mecburi tahsil dili olarak kabul edilmesiyle (Bozkurt, 2003:45) taçlandırılmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında Batı'da ortaya çıkan yeni eğitim anlayışı ve arayışı hareketlerinin bu günkü batı medeniyetinin şekillenmesinde oldukça önemli bir rolü olmuştur. Batı'da Rönesans'la başlayan aydınlanma felsefesinin İslam dünyasına yansması farklı şekillerde gerçekleşmiştir. Bu reform hareketi Rusya Müslümanları arasında kendisini "Usul-i Cedid Hareketi" olarak göstermiş, "Usul-i Cedid Hareketi" daha sonraları Türk kavimlerinin bilim ve kültür davalarının adı olmuştur (Polat, 2003: 82-83). Kısaca bu bir toplumsal değişme talebidir denilebilir. Toplumsal değişme: toplumsal ve kültürel yapıda, toplumsal ilişkilerde, toplumsal kurumlarda ve toplumsal bütünleşme, çatışma ve dengesinde meydana gelen değişmelerin toplamdaki adıdır (Celkan, 1989: 92). Tanzimat dönemi yenileşme hareketleri çerçevesinde ortaya çıkan ve yeni bir dönemi ifade eden usul-i cedid hareketlerinin Türk dünyası sıbyan mekteplerindeki yenileşme hareketlerine tesirinin yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti dönemi ilköğretim kurumunun yapısının oluşturulmasında da önemli rolü olmuştur. Zira geleneksel yapıdaki mekteplerin yanında değişme ve gelişmelere paralel olarak biçimlenen usul-i cedid mektepleri; cumhuriyet döneminin modern eğitim anlayışı ile ortaya koyduğu ilkokullara da temel teşkil etmiştir (Temizyürek, 2003:79-80). Bu temel, toplumu Batılılaştırmak adına değil, Batı'daki gelişmelerden yararlanarak İslam toplumuna kaybettiği gücü yeniden kazandırmak için yapılmıştır. Bu eğitimde, dinde ve milli şuurda yaşanan bir uyanıştır. Bu uyanışın etkisi ve Avrupai fikirlerle olan temas (Akpınar 2001:77; Akyol 1994: 188) ve tanışma (Mektep, 2003: 147) hem Ziya Gökalp'in hem de Gaspıralı'nın eğitim aracılığıyla toplumsal durumu sorgulamalarına neden olmuştur. Örneğin, 1909 Haziran ayında İstanbul'da "Tedrisat-ı Umumiye" verdiği konferansta "1881'de topladığım malumata nazaran Rusya Türklerinde on altı bin küsur mahalle mektebi, iki yüz on dört medrese-i Arabiyye mevcut olup buralarda yarım milyon Türk çocuğunun beşer yıl ömürleri çürütüldüğü halde onlara Türkçe beş satır okuyup yazmak öğretilmediği, ancak Kıraat-ı Kur'ân, namaz duaları öğretilmekle iktifa edildiğini gördüm...." demiş ve Müslüman Türk toplumunun modernleşebilmesinin ancak bir eğitim reformuyla mümkün olacağını dile getirmiştir. Gaspıralı için dili geliştirmek, söyleneni anlamak, söylenen söz üzerine düşünüp fikir geliştirmek eğitim alan bir insan için kaçınılmaz bir şattır. Bu anlamda İsmail Bey için en kutsi davalardan biri de, ilk mekteplerin ıslah edilmesi ve her konuda olduğu gibi Müslüman Türkler'in İslamiyet'in icaplarını anlayarak yerine getirmeleridir (Hablemitoğlu, 2006: 22).

“Hâkim bir milletin mahkûm düşmesi, mahkûm bir milletin yok olması mektepsizlikten ileri gelir” diyen İsmail Bey “Usul-i Cedid” mekteplerini bütün Türklüğün hayatını ve istikbalini kurtarmak maksadıyla canlandırmak istemiştir. Usul-i Cedid programına göre eğitim yapan mekteplerde okuyan öğrenciler okuduklarını anlayacak ve anlattıklarını da yazabileceklerdir. Bu usulle eğitim gören öğrenci Türkçe okuma yazmayı, temel aritmetik bilgilerini, Kur’an okumayı, İslam dinin esaslarını ve ibadetlerini öğreneceklerdir. Bu mekteplerde eğitimin ilk üç yılı mahalli lehçe ile dördüncü yılından itibaren de edebi dil “umumi Türk Dili” ile yapılacaktır. Gaspıralı’nın edebi dil veya umumi Türk dili terimleriyle anlatmak istediği şey, yukarıda da dile getirildiği gibi sadeleştirilmiş İstanbul Türkçesidir. Böylece okullarda dil birliği ardından da fikir ve iş birliği sağlanacaktır. Görülüyor ki İsmail Bey prensiplerini uygulamaya koyacak, koruyacak ve yaşatacakları yetiştirmeye temelden başlamıştır (Yüksel, 2008: 28-37). Temelden başlanılan bu yetiştirme işiyle Türk’e has kültürel değerlerin halkta mevcut birikmiş ve yaşanan biçimlerinin aranarak ortaya çıkarılması ve yaşatılmasıyla ferdi vicdanlarda canlı hale getirilmesinin de önünü açmıştır. Akçura’nın dediği gibi ulemayı nasaranın hazreti İsa’dan bahsederken kullandığı “muallim” tabiri İsmail Bey için de geçerlidir. Şimal Türklerinin hayati fikriye ve içtimaiyelerinde azim inkılabın fikri membar onun dimağı olmuştur (Seydahmet 1996:16). Görüldüğü gibi, eğitimi medeniyetten ayrı düşünmek mümkün değildir (Celkan 1990:115).

Gökalp ve Gaspıralı’nın eğitim konusundaki görüşlerinde içinde buldukları toplumun sosyal özelliklerinin önemli bir etkisi olmuştur. Gaspıralı’nın, esasta geniş bir sahaya şamil olan, ancak realizm ve meşruiyet prensiplerine de son derece bağlı kalarak girilen “Dünya Müslümanları Kongresi, Rusya Müslümanları Kongresi” gibi teşebbüslere öncülük etmesi mevcut bu durumu desteklemiştir (Kırımlı, 2003: 22). Özellikle Rusya Müslüman Kongresi Rusya Müslüman Kültür Merkezinin kurulabilmesinin bir çabası olarak ta görülebilir. 29 Ağustos -3 Eylül 1906 tarihleri arasında toplanan 3. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi’nde kabul edilen eğitim komisyonunun hazırladığı raporda, eğitim dili ile ilgili şu maddeler yer almıştır: 3. madde: “okullarda eğitim ana dille olup, Arap alfabesi kullanılır. Rus dili ilkokullarda mecburi değildir. Ancak ortaokullarda mecburidir.” 19. madde: “Şehirlerdeki Rus liselerinde tahsil görenlere ana dilleri ve edebiyatları okutulur.” 21. madde: “Rus diliyle eğitim yapan öğretmen okullarında dil öğretimi ve ana dil dersleri daha esaslı yapılmalıdır.” 30. madde: “Edebi Türk dilinin öğretilmesine bilhassa ehemmiyet verilecektir. Bu ders Müslüman talebeler için ortaokullarda mecburi olup imkân dâhilinde ilkokullarda da okutulacaktır.” Oldukça kapsamlı ve iyi hazırlanmış iyi bir eğitim programı sayılabilecek bu raporun 4 maddesinde anadil ve edebi Türkçe ile eğitimin mecbur tutulması istenmiştir (Yüksel, 2003: 28-37).

Gaspıralı her türlü toplumsal faaliyete katılmıştır (Akpınar-Orak-Muradovl, 2005: 435; Seydahmet, 1996: 24-25). Kırım tatar tiyatrosunun şekillenmesi ve inkişafında da etkisi olan (Zaat, 2003:176) Gaspıralı, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başında İdil-Ural Tatar sosyal teşkilatlanmasının da manevi babasıdır. Çağdaşları, Gaspıralı’nın bu anlamda yürüttüğü faaliyetlerin kıymetini takdir ederek onu “Müslüman Milli Teşkilatlarının manevi babası” olarak kabul etmişlerdir. Gaspıralı’nın 1902 yılından itibaren devamlı olarak birçok İdil-Ural tatar milli teşkilatının (mesela, Kasımov, Kazan, Sankı, Petersburg, Orenburg,

Troitsk ve İrkutsk şehirlerinde bulunan hayır cemiyetlerinin) şeref üyesi olarak seçilmesi ve açılan çok sayıda yeni okul ve kütüphanelere onun adının verilmesi de bu saygının bir ifadesidir. Bu ifade yanı zamanda Gaspıralı'nın, Rusya İmparatorluğunda yaşayan Türk Müslüman halkları arasında toplumsal milli hareketlerin ortaya çıkması ve gelişmesinde ne kadar önemli katkısının olduğunun da bir göstergesidir (Minnullin, 2003:108-109).

Gerek Gökalp ve gerekse de Gaspıralı birer ıslahçıdır. Örneğin, Gaspıralı Avrupa fikirleriyle temas etmiş (Kydyraliyev, 2001:74), bunun etkisiyle mevcut toplumsal durumu sorgulamışlardır. Bu sorgunun neticesi her ikisini de ortak bir kabulde birleşmiştir. O da Müslüman toplumlarının zamana cevap verememesi gerçeğidir. Her ikisi de doğal olarak mevcut duruma yönelik çözüm önerileri aramış ve ileri sürmüşlerdir. Her ikisine göre Batı karşısında bir geri kalmışlık söz konusudur. Bu geri kalmışlığı aşmak için önce bir tespit yapılmalıdır. Bu tespit İslam'ın özellikle son zamanlarda yanlış yorumlandığı şeklinde olmuştur. Müslümanların yeniden terakki yoluna girebilmeleri için İslam'ın dinamizmini ve akidevi saflığını yakalamak gerekmektedir ve bunun için de uğraşılmalıdır. Genel olarak ıslahçılar İslam âlimlerini ikiye böler: “Mütekattimin” ve “Muteahhirin”.

Mütekattimin âlimleri orijinal fikirli, hür düşünceli âlimlerdir. Sonrakiler, yani müteahhirin âlimleri ise taklitçidir, dar fikirlidir. İslam'ın saf akidesini yabancı düşünce akımlarıyla karmaşık hale getirmişlerdir. İslahçılar, İslam dünyasındaki fikri durgunluğun sebebini sonrakilerin taklit yoluna sapmalarına bağlarlar. İmam Hanbel, İmam Malik, İmam Şafi, İmam Ebu Hanife gibi orijinal fikirli âlimlerin yorumlarının sonradan gelenler tarafından dondurulduğu ve hür düşünceye engel kalıplar haline dönüştürüldüğü kanaatindedirler. Taklitçi ulemanın halkı mezhep kalıpları içinde kalmaya, yani düşünmeden, sorgulamadan itaate, “taklide”, zorladıklarına inanırlar. İslahçılar bu kalıp ve kayıtları kırmaya çalışırlar. Yani sorunlar üzerinde fikir yürütebilmeyi ancak “taklidi” anlayışın kırılmasından sonra mümkün görürler (Kanlıdere, 2003: 92-96).

Gerçekten de İdil-Ural müteahhirinleri sadece Gaspıralı'nın değil geniş bir uyanış hareketinin önüne büyük bir set çekmişlerdir. Bazen yapıcı davansalar da çoğunlukla yıkıcı olmuşlardır. Ancak, Cedidci'lerin de bir takım stratejik hatalar yaptıkları da söylenebilir. Örneğin, Cedidci'lerin okuma yazmaya ağırlık vermeleriyle birlikte, öğrencilere dini şuur vermede ihmalci gibi gözükmeleri, hatta bazı Cedidci'lerin bunu açıkça ihmal etmeleri yeterli verimin elde edilmesine imkân vermemiştir (Maraş, 2003: 100-101). Sonuç olarak, her iki ekolün birbirleriyle devam eden kavgaları bir birliğin oluşturulması anlamında olumlu bir sonuç elde edilmesini engellemiştir. Oysaki bir birlik oluşturabilmek demek Gökalp'e göre beynelmilel medeniyetin müesseselerine kendi rengini vermek ve bunları kendine uydurmayı başarabilmektir. Bu başarılı olduğu zaman müstakil ve milli bir medeniyete, yani kültüre sahip olunur. Bir kavmin tam bir millet olabilmesi ise müstakil bir kültür inşasını başarmış olmaya bağlıdır (Celkan, 1990: 25).

Gaspıralı ve Gökalp için ayrı ayrı dile getirilebilecek birçok şey vardır. Özellikle Gaspıralı ile ilgili burada dile getirmeye çalışılanları kısaca Muhamedcan Seralin Gaspıralı'nın ölüm haberini duyunca hissettikleriyle özetleyebiliriz. “Rusya Müslümanlarına bir millet

olduklarını anlatan, onlara dünyada varlıklarını gösteren başka dünyadaki bilimin ve kültürün temellerinin bizim Müslüman ecdadımız tarafından atıldığını ortaya koyan, ayrıca on yıl okuyup doğru dürüst mektup yazamayan halka bir yılda yazabileceklerini öğreten İsmail Bey Gaspıralı idi” (Mektep, 2003: 150), cümlesiyle özetlerken Gökalp içinde Türk dili konuşan bütün Türk halklarının ırksal veya siyasi birliğini değil, kültürel birliğini savunmuştur. Gökalp’e atfedilen Turancılık ise onun ırk, din ve siyasi bir imparatorluk fikirlerini içermez. “Türk kültürü ve toplumu” ve “türdeş maneviyat” fikirlerinin geleceğe yönelik bir idealidir (Tokluoğlu, 2013: 113-139). “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” kavramlarını savunan Gökalp, bu kavramları birbirlerinin zıddı olarak görmediği için "Türk Milletindenim, İslâm ümmetindenim, Batı medeniyetindenim" demek suretiyle bu üç kavramda birleşen bir yapı anlayışını sistemleştirmiştir. Gaspıralı ve Gökalp’in fikirleri temelde varlık, bilgi ve değer idraki üzerine kurulmuş bir medeniyet tezahürüdür. Çünkü medeniyet, geniş anlamda ele alındığında, bir toplumun düşünce, duygu, ahlak, edebiyat, sanat, siyaset, fen bilimleri ve teknik gibi, maddi ve manevi alanda aynı yönü, aynı hızı ve aynı duyarlılığı izah eden bir “gerçekleştirilmesi” olarak tanımlamak mümkündür. Bu “gerçekleşme biçiminin” tarihi süreç içindeki tezahürleri, o toplumun varlık, değer ve hakikat idrakinin olduğu gibi, aynı zamanda kendi ben idrakinin de somut göstergeleri olarak ortaya çıkmıştır (Koç, 2012: 436) denilebilir.

SONUÇ

İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp, milli kültürü muhafaza ederek modern millet seviyesine ulaşmanın yollarını aksiyoner olarak aramışlardır. Özellikle Gaspıralı, Rusya Türklerinin hızlı bir toplumsal değişme ve dağılma sürecini yaşadığı bir dönemde onlara tek bir millet olma şuurunu kazandırmaya çalışmış ve onun bu çabası onu Türk milliyetçiliğinin öncüsü yapmıştır. Gerek Gaspıralı, gerekse Gökalp statik toplum yerine dinamik unsurların öne çıktığı bir toplum modelini benimsemişlerdir. Hatta benimsemekle kalmamış, modern medeniyetin silahı olan pozitif bilim ve aklı ön plana çıkararak kültürel unsurları ve yeniliğe açık bir eğitim anlayışını oluşturmak istedikleri toplum modeline yerleştirmek istemişlerdir.

Osmanlı’da olduğu gibi Rusya Müslümanlarında da en önemli biçimlendirici araç, eğitim olduğu için eğitim her ikisinin de üzerinde durduğu önemli konulardan birisi haline gelmiştir. Değişen dünya şartlarını dikkate aldıklarında, böylesi bir toplumsal gerçeklikte insanların artık dini eğitime toplumsal yapıyı tek başına inşa etme gücünü vermediklerini görmüşler ve toplumun kültürel unsurlarını kaybetmeden modern medeniyet çemberi içine nasıl dâhil olması gerektiği sorularını gündeme getirmeye çalışmışlardır. Bu anlamda Gökalp, Gaspıralı’nın medeniyet tezi için “dilde, fikirde ve işte birlik” çağrısına duyarsız kalmamış toplumu oluşturan ve toplumun modern bir millet haline getirecek edebi bir dil, eğitimde skolâstik düşünce zincirlerinin kırılması, çalışma hayatında uzmanlaşma, ticaret ve sanayiye dayalı bir ekonomi, toplumun bir barçası olan kadınların toplumsal yaşama daha aktif olarak katılması ve din anlayışının değişen toplumsal şartlara ve ihtiyaçlara göre yeniden yorumlanması gibi konularda ortak bir zemin paylaşmaya çalışmıştır.

Rusya ve Osmanlı Türklerinin zaman içindeki toplumsal yapılarını anlayabilmek için Gaspıralı ve Gökalp iyi anlaşılması gereken şahsiyetlerdir. Çünkü onlar her türlü toplumsal faaliyet içerisinde olmaya çalışarak toplumu hem gözlemlemişler hem de ilerlemesi ve daha modern bir hal alması için çalışmışlardır. Bu amaçla Gaspıralı ve Gökalp ya çeşitli gazete ve dergiler çıkarmış ya da diğer dergi ve gazetelerde yayınlar yapmışlardır. Rusya Türklerinin tek bir millet olduğunu şiddetle savunarak dönemin hâkim ideolojilerinden olan Türk milliyetçiliğinin hem Rusya’da hem de Osmanlıda yerleşmesinde aktif bir rol üstlenmişlerdir. Gaspıralı’nın milli fikirleri özellikle en fazla kalıcı etkisini Kırım’da bırakmış ve en fazla Kırım’ı etkilemiştir. Gökalp, özgürlükçü Türkçülük fikirleriyle Ahmet Ağaoğlu ve Ali Bey Hüseyinzade’den etkilenmesi gibi, Gaspıralı’dan da önemli ölçüde etkilenmiştir. Gaspıralı, yerel olduğu kadar küresel bir kimliğe de sahiptir. Rusya ve Osmanlı Türkleri arasında seçkin bir konumda olmasının yanı sıra, Müslüman dünyasında da kendinden söz ettirebilen küresel bir şahsiyettir. Dini değerleri koruma ve sürdürmede “Dünya Müslümanları Kongresi” düzenleme kurulunun başında yer alması onun küresel öneminin göstergesidir.

Eğitim konusu ve eğitimin içinde bulunduğu durum Gaspıralı ve Gökalp’in özel ilgi duydukları bir alandır. Çünkü her ikisi de mevcut çatlakların nedeni olarak eğitimin içinde bulunduğu durumu sorumlu tutmuşlardır. Özellikle Gaspıralı, bu sorunun çözümünü eğitimde bir yöntem algısının bulunmayışında aramaya çalışmıştır. Eski usul eğitimin artık ihtiyaçlara cevap vermede yetersiz kaldığını fark eden Gaspıralı, hem buna alternatif olması hem de toplumsal yeniden inşayı gerçekleştiren bir araç olması düşüncesiyle eğitimde “Usul-i Cedid”i (yeni metot) toplumun her kesimine yayabilmek için çabalamış, savunmuş ve uygulamıştır.

Gökalp ve İsmail Gaspıralı toplum anlayışını dile getirirken yapısal ve işlevsel olarak toplumsal kurumların birliğine önem vermişlerdir. Onların toplumsal kurumları yapı ve fonksiyon olarak birlikte düşünmesi onların ortak zeminlerinin bir göstergesi olmuştur. Gökalp’te tıpkı Gaspıralı gibi fonksiyonel olmayı, bir ihtiyacı karşılama ve öteki parçalarla ahenkli bir bütünleşmenin olması gerekliliği olarak düşünülmüştür. Gaspıralı ve Gökalp’e göre sosyal sistem yapıyı meydana getiren unsurlar ve bunların uyumlu fonksiyonları sayesinde işlemektedir. Gaspıralı ve Gökalp’e göre toplumsal yapının vazgeçilmez temeli “birlik” üzerinden yükselmektedir. Onların toplumsal birlikten kastı ise milli bir kimliğe sahip olmak, aynı dili yazmak-konuşmak ve aynı kültürel bir geçmişe ve gelecek idealine sahip olmaktan başka bir şey değildir. Bunun içinde toplumsal yapının anlamlı bir bütün oluşturması ve yapıyı meydana getiren fonksiyonların hepsinin eşit seviyede gelişmesi gerekmektedir. Bu nedenle toplumsal birliği meydana getirmek için milliyet, eğitim, ekonomi, kadın, din ve dil’i bir bütün olarak dikkate almışlardır. Görüldüğü üzere, Gökalp ve Gaspıralı kendi dönemindeki toplumu ve toplumsal yapıları ele alırken toplumsal gerilemenin eğitimden kaynaklı nedenleri üzerinde de durmuşlar ve eğitim aracılığıyla mevcut anlayışa alternatif bir toplum modeli oluşturmaya çalışmışlar, mevcut toplumsal yapıyı yine eğitimden hareketle ilerleme ve gelişmeyi gerçekleştirecek biçimde değiştirmek istemişlerdir.

KAYNAKÇA

- Adabağ, N. (2003). Ziya Gökalp'in Türk Diline İlişkin Görüşleri, (İçinde: İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları), Türksoy Yayınları, No: 19. Ankara, ss. 231-241.
- Akçalı, P. (2003). *Türk Kimliğinin İki Önemli İsmi: İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp*, İsmail Bey ve Ziya Gökalp Sempozyumları, Türksoy Yayınları, No: 19, Ankara, ss.2-18.
- Akpınar, Y. (2001). *İsmail Gaspıralı'nın Fikri ve Edebi Eserleri*, Yüzyılda Gaspıralı'nın İdealleri, (Haz. Filiz Baloğlu), Türk Yurdu Yayınları: İstanbul.
- Akpınar, Y., Orak, B. ve Muradov, N. (2005). *İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: I Roman ve Hikâyeler*, Ötüken Yayınları: İstanbul
- Baykara, T. (2003). *Gelecekte Yaşayan Bir İnsan*. Türk Kavramının Öne Çıkmasında Ziya Gökalp'in Yeri, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları, Türksoy Yayınları, No: 19, Ankara. ss. 206-211.
- Birinci, N. (1988). *Ruşen Eşraf Üneydin*, Kültür Bakanlığı: Ankara.
- Bozkurt, G. S. (2003). *İsmail Bey Gaspıralı ve Dil Reformu*, (İçinde: İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları), Türksoy Yayınları, No: 19, Ankara. ss. 38-45.
- Celkan, H. Y. (1990). *Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi*, MEB yayınları: İstanbul.
- Celkan, H.Y. (1989). *Eğitim Sosyolojisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları: Erzurum.
- Dağdaş, G. (2006). *Düşünceye Davet*, Babil Yayınları: Ankara.
- Emirhanov, R. (2005). İsmail Bey Gaspıralı ve İdil-Ural Tatar Toplumunda Yenileşme Hareketi (19. yy sonu – 20. yy başı), Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, *Ankara Üniversitesi*, 2 (3), ss.71-83.
- Göçgün, Ö. (2003). *Ziya Gökalp'in "İmparatorluk" Sistemine Karşı "Milli Devlet" Görüşü*, (İçinde: İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları, Türksoy Yayınları), No: 19. Ankara, ss.212-217.
- Gökalp, Z. (2004). *Türkçülüğün Esasları*, (Haz: Mahir Ünlü-Yusuf Çotuksöken), 7. Baskı, İnkılap Yayınları: İstanbul.
- Gökalp, Z. (2007). *Kitaplar*, (Haz: M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.
- Hablemitoğlu, N. (2006). *Gaspıralı İsmail*, Bir harf Yayınları: İstanbul.
- Kanlıdere, A. (2003). *İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları*, Türksoy Yayınları, Ankara. ss. 92-96.
- Karpat, K. H. (2005). *İslam'ın Siyasallaşması*, (Çev. Siar Yalçın). 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Kırımlı, H. (2003). *İsmail Bey Gaspıralı ve "Birlik" Kavramı Üzerine*, (İçinde: İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları-Bildiriler, Türksoy Yayınları, No: 19, Ankara, ss. 66.
- Kocaoğlu, T. (2003). *Tercüman Gazetesinin Dili ve Coğrafyası*, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları, Türksoy Yayınları, No: 19, Ankara, ss. 50-60.
- Koç, T. (2012). Medeniyet Mirasımızın Yeniden Yorumlanması, *HECE, Aylık Edebiyat Dergisi*, 186, 436-440.
- Kolcu, A. İ. (1999). *İsmail Gaspıralı Albümü ve Gaspıralı İsmail*, Hamle Basın-Yayınları, İstanbul.

- Kydyraliyev, D. (2001). *Türkistan'da Ceditcilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Lazzerini, E. J. (1995). *İsmail Gasprinskiy (In) The Oxford Encyclopedia Modern İslamic World*, V. 2, Oxford University Press, New York.
- Maraş, İ. (2003). *İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları*, Türksoy Yayınları, No: 19, Ankara, ss. 97-101
- Minnullin, C. S. (2003). *İsmail Gaspıralı ve XIX. Yüzyılın ikinci yarısı-XX. Yüzyılın başında İdil-Ural Tatar sosyal teşkilatları*, (İçinde: İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları), Türksoy Yayınları, No: 19, Ankara. s.108-109.
- Osmanova, D. (2003). *İsmail Bey Gaspıralı ve XX. Asrın Başında Tatar Süreli Yayınları*, (İçinde: İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları), Türksoy Yayınları, No: 19, Ankara, ss. 110-114.
- Polat, Ü. (2003). *İsmail Gaspıralı'nın açtığı Usul-i Cedit Mekteplerinin Öğretim Metotları*, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları, Türksoy Yayınları, No: 19, Ankara, ss. 81-91
- Saray, M. (1993). *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği* İstanbul.
- Seydahmet, C. (1996). *Gaspıralı İsmail Bey*, (Yayına Haz: Ramazan Bakkal), Avrasya Bir Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Taplamacıoğlu, M. (1961). *Genel Sosyolojisi*, Ankara Üniv. Basımevi: Ankara, s. 48-49.
- Temizyürek, F. (2003). *Osmanlı Mekteplerinde Ceditcilik Hareketi ve Türk Dünyasına Yansımaları*, (İçinde: İsmail Bey ve Ziya Gökalp Sempozyumları, Türksoy Yayınları), No: 19, Ankara. ss. 71-80.
- Tokluoğlu, C. (2013). Ziya Gökalp ve Türkçülük, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 68 (3), 113-139.
- Turan, Ö. (2003). *Gaspıralı'nın Bulgaristan Türklerine Bir Mektubu*, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları, Türksoy Yayınları, No: 19. Ankara, ss. 156-163.
- Türkoğlu, İ. (2003). Osmanlı Devleti'nin İsmail Gaspıralının Faaliyetlerine Bakışı, (İçinde: İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları), Türksoy Yayınları, No: 19, Ankara, ss. 66.
- Yüksel, Z. (2003). *Gaspıralı ve Dil Birliği*, (İçinde: İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları), Türksoy Yayınları, No: 19. Ankara, ss. 28-37